ОЗЕРСЬКИЙ
Ігор Володимирович
ozerskuy-i-v@ukr.net

д.ю.н., доцент, професор кафедри, Чорноморський національний університет імені Петра Могили

УДК 347.962.2

ВІДШКОДУВАННЯ МОРАЛЬНОЇ ШКОДИ У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

COMPENSATION OF MORAL DAMAGE IN CIVIL PROCEEDINGS

Досліджено теоретичні та практичні питання відшкодування моральної шкоди у цивільному судочинстві на грунті вивчення матеріалів судових справ національних судів та аналізу рішень Європейського суду з прав людини. У контексті означеного пропонується авторський підхід в застосуванні норм цивільного процесу-ального законодавства щодо оптимізації механізму відшкодування моральної шкоди. Автором наголошується про необхідність врахування судом висновків спеціалістів-психологів чи експертів у галузі права з питань визначення рівня спричинення моральної шкоди особі, що відповідатиме принципу справедливого судового розгляду.

* * *

Исследованы теоретические и практические вопросы возмещения морального ущерба в гражданском судопроизводстве на основе изучения судебных дел национальных судов и анализа решений Европейского суда по правам человека. В контексте изложенного предлагается авторский подход в применении норм гражданского процессуального законодательства касательно оптимизации механизма возмещения морального ущерба. Автором отмечается необходимость учета судом заключений специалистов-психологов или экспертов в отрасли права по вопросам определения уровня причинения морального ущерба лицу, что будет соответствовать принципу справедливого судебного рассмотрения.

* * *

The theoretical and practical questions of compensation for moral damage in civil legal proceedings on the basis of studying materials of court cases of national courts and analysis of judgments of the European Court of Human Rights are researched. In the context of the above, an author's approach in applying the norms of civil procedural legislation to optimize the mechanism of compensation for moral damage is proposed. The author stresses the need for the court to take into consideration the conclusions of psychologists or experts in the field of law on determining the level of moral harm to a person who is consistent with the principle of fair trial. As for the advice provision (conclusion, excerpt from a protocol etc.) of a psychologist to the evidence status in a civil case, there are important arguments in favor of this that laid in the relevant procedural law by the legislator. The legislator in Part 1 of Art. 76 (name - "Evidence") of the CPC of Ukraine has written that evidences are any data on the basis of which the court establishes the presence or absence of circumstances (facts) which are substantiating the demands and objections of the participants of the case, and other circumstances that are relevant for the resolution of the case. In this case, the plaintiff should give the court a conclusion of the individual psychological consultation or extraction from the protocol of such psychological examination, which will determine the degree of moral hazard and the statement (definition) of its size in cash equivalent. Such a conclusion should preferably be filed together with a statement of claim or separately by way of a statement of claim under Art. 83 of the CPC of Ukraine about admission as evidence of causing non-pecuniary damage to materials of the case "extraction of the protocol of the individual psychological. We believe that the mechanism for providing compensation for moral harm to a person in the course of civil proceedings should take place, in addition to the conclusion of a specialist (expert) - a psychologist and other circumstances determined by the Law, also taking into account the amount of salary established by the legislation at the moment of consideration of the case by the court for each month of stay of the plaintiff in a state dispute (conflict) with the defendant.

Ключові слова: *Європейський суд з прав людини, моральна шкода, суд, психологічні знання, експертиза, формула, розмір шкоди*

Keywords: *European Court of Human Rights, moral damage, court, psychological knowledge, expertise (examination), formula, the amount of damage*

Ключевые слова: *Европейский суд по правам человека, моральный ущерб, суд, психологические знания, экспертиза, формула, размер ущерба*

ВСТУП

Законом України від 06.05.93 р. № 3188-XII «Про внесення змін і доповнень до положень законодавчих актів України, що стосуються захисту честі, гідності та ділової репутації громадян і організацій» передбачено такий спосіб захисту цивільних особистих прав як компенсація моральної шкоди. Чинний ЦК України (435-15) зберігає зазначений спосіб захисту цивільних особистих прав споживачів шляхом компенсації моральної шкоди. Моральна шкода полягає (ст. 23 Цивільного кодексу України): у фізичному болю та стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я; у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з протиправною поведінкою щодо неї самої, членів її сім'ї чи близьких родичів; у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку із знищенням чи пошкодженням її майна; у приниженні честі та гідності фізичної особи, а також ділової репутації фізичної або юридичної особи.

Більш широко розкрито поняття та зміст моральної шкоди у Листі Мінюстиції України від 13.05.2004 № 35-13/797, де під моральною шкодою розуміються втрати немайнового характеру внаслідок моральних чи фізичних страждань, або інших негативних явищ, заподіяних фізичній чи юридичній особі незаконними діями або бездіяльністю інших осіб. Тут визначена і мета психологічної експертизи моральної шкоди, а саме: наявність/відсутність моральних страждань внаслідок

«незаконних дій, або бездіяльності інших осіб»; причинний зв’язок між ситуацією спричинення шкоди та стражданнями; встановлення, в чому саме полягають моральні страждання в юридично визначених обставинах; інтенсивність, глибина та тривалість страждань [1].

Окремим організаційно – правовим та психологічним аспектам проблеми відшкодування моральної шкоди у цивільному судочинстві присвячені роботи вітчизняних та зарубіжних вчених, зокрема М. Глянтича, М. Костицького, В. Коновалової, Г. Коваленко, В. Петренка, В. Марчака, С. Шимона та ін., проте наявний стан дієвого механізму застосування процесуальних норм оновленого ЦПК України у частині відшкодування моральної шкоди потребує удосконалення.

МЕТА РОБОТИ

Головною метою цієї роботи є опрацювання окремих положень оновленого Цивільного процесуального кодексу у частині вироблення оптимального механізму відшкодування моральної шкоди.

МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

У процесі дослідження використовувалися методи системного аналізу (*уможливив здійснити аналіз фундаментальних положень сучасної теорії цивілістичної науки, юридичної психології, законодавчих та нормативних актів України*), а також наукових праць вітчизняних і зарубіжних учених з проблем відшкодування моральної шкоди у цивільному судочинстві; формально-юридичний (*для співставлення рішень національних судів реаліям міжнародних стандартів у цій царині)*; абстрактно-логічний (*для формулювання висновків*).

РЕЗУЛЬТАТИ

Моральна шкода, згідно постанови Пленуму Верховного Суду України від 31.03.1995 р. № 4, це: «…втрати немайнового характеру внаслідок моральних чи фізичних страждань, або інших негативних явищ, заподіяних фізичній чи юридичній особі незаконними діями або бездіяльністю інших осіб…». Наразі, після прийняття суттєвих змін до Цивільного процесуального кодексу України, перед споживачем будь-якої послуги у разі оскарження її неналежного, неякісного надання в порядку цивільного судочинства виникає проблема залучення до означеного процесу психологічних знань для визначення розміру (міри, ступеня) відшкодування моральної шкоди.

Як відомо, про завдану моральну шкоду можуть свідчати такі характеристики як: тривалість суперечки між споживачем (позивачем) та виготовлювачем з приводу усунення порушень умов договору або вимог законодавства про захист прав споживачів; кількість часу, витраченого позивачем на вирішення питання щодо виконання робіт (послуг), підготовку заяв, скарг, в тому числі до суду; наявність факту розладу здоров’я, спричиненого ситуацією, пов’язаною із невиконанням зобов’язань тощо [2].

Раніше, в Цивільному процесі України (до грудня 2017 р.) за клопотанням позивача (споживача) можна було залучити спеціаліста (у нашому разі психолога), котрим згідно ч. 1 ст. 54 ЦПК України була особа, яка володіє спеціальними знаннями та навиками застосування технічних засобів і може надавати консультації під час вчинення процесуальних дій з питань, що потребують відповідних спеціальних знань і навиків. Відтак, позивач у цьому разі міг скористатися у суді усними консультаціями або письмовими роз’ясненнями (висновками) спеціаліста–психолога (ч. 1 ст. 190 ЦПК України) у частині визначення розміру та ступеня нанесення моральної шкоди, і таким чином обійти більш складнішу процедуру призначення та проведення з цього приводу судово-психологічної експертизи, процедурні аспекти проведення якої регламентуються в Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень (Наказ Міністерства юстиції України від 08.10.1998 № 53/5) далі «Інструкції» [3].

В «Інструкції» регламентується порядок проведення судових психологічних експертиз, зокрема в п. 152 закріплено, що при проведені судових психологічних експертиз використовуються загальновідомі в науковій практиці психологічні методики та їх авторські модифікації, що пройшли апробацію та відбираються з урахуванням специфіки судових експертних досліджень і конкретних питань, поставлених перед психологічною експертизою. З-поміж викристалізованого орієнтовного переліку питань, які можна поставити судовому психологу експерту (спеціалісту), в «Інструкції» передбачено й такі: «Чи спричинені Н страждання (моральна шкода) за умов ситуації (зазначаються умови ситуації), що досліджуються у справі? Якщо Н. завдані страждання (моральна шкода), який можливий розмір становить грошова компенсація за завдані страждання Н. (моральної шкоди)?» (п. 152 Інструкції)» [3].

Втім, визначення розміру компенсації моральної шкоди, як доречно зауважено в п. 6.4. додатку до методичних рекомендацій відображених у Листі Мінюстиції України від 13.05.2004 № 35-13/797, не може бути адекватною дійсним стражданням, тому будь-який її розмір може мати суто умовний характер [1]. Адже, відомо, що на практиці, в абсолютній більшості випадків суд визначає розмір моральної шкоди самостійно, керуючись абз. 2 ч. 3 ст. 23 ЦК України (назва – «Відшкодування моральної шкоди»). Наразі щодо участі спеціаліста у цивільному процесі є суттєві зміни, що виписані у ч. 1 ст. 74 ЦПУ України (назва – «Спеціаліст») в оновленій редакції, не на користь позивача (споживача), оскільки визначає лише технічну компетенцію такого фахівця, лишаючи поза увагою інші знання (психологічні, економічні, медичні тощо).

Відтак, позивач вже обмежений у клопотанні перед судом про залучення спеціаліста-психолога згідно ст. 74 ЦПК України, і може скластися враження, що особі лишається лише клопотати про призначення судово-психологічної експертизи. Однак, вихід є, адже для залучення фахівця-психолога особі достатньо відвідати психолога та пройти в останнього психологічне обстеження, наприклад щодо ступеня, міри душевних страждань, депресивного стану тощо. Так, психолог обертає (трансформує) психологічну роботу з клієнтом (у нашому разі – споживачем) у форму «Висновку індивідуальної психологічної консультації», що може бути проведеною і в онлайн-режимі.

У змісті висновку психолога має міститися визначена останнім за допомогою відпрацьованої методології міра душевних страждань клієнта та рекомен-

дації для подальшої нейтралізації чи поліпшення такого негативного емоційного, нервового стану клієнта. Щодо рекомендацій встановлення розміру компенсації моральної шкоди висновки психолога носять імовірний характер та є науковою рекомендацією по визначенню можливого розміру компенсації моральної шкоди судом [4].

Відтак, якщо суд задовольняє позовні вимоги позивача, то останній може клопотати про відшкодування завданої моральної шкоди, що цілком узгоджується з положеннями ч. 2 ст. 22 Закону України «Про захист прав споживачів» (1991 р.), де виписано: «при задоволенні вимог споживача суд одночасно вирішує питання щодо відшкодування моральної (немайнової) шкоди». Якраз у цьому разі позивачу варто надати суду висновок індивідуальної психологічної консультації чи витяг з протоколу такого психологічного обстеження, що послужить визначенню міри нанесення моральної шкоди та заявленню (визначення) її розміру в грошовому еквіваленті. Звичайно, що такий висновок краще всього подавати разом з позовною заявою, чи окремо шляхом заявлення клопотання згідно ст. 83 ЦПК України про приєднання у якості доказів спричинення моральної шкоди до матеріалів справи «витягу протоколу індивідуальної психологічної консультації» чи «висновку індивідуальної психологічної консультації».

Що стосується надання консультації (висновку, витягу з протоколу тощо) фахівця–психолога статусу доказу в судовому процесі з цивільної справи, то тут є вагомі на користь цього аргументи, закладені у відповідних нормах процесуального права самим законодавцем. Так, законодавець у ч. 1 ст. 76 (назва – «Докази») ЦПК України, виписав, що доказами є будь-які дані, на підставі яких суд встановлює наявність або відсутність обставин (фактів), що обґрунтовують вимоги і заперечення учасників справи, та інших обставин, які мають значення для вирішення справи. У п. 1 ч. 2 цієї ж норми наголошується, що ці дані встановлюються такими засобами як письмові докази.

«Письмовими доказами», як визначено у ч. 1 ст. 95 ЦПК України, «є документи (крім електронних документів), які містять дані про обставини, що мають значення для правильного вирішення спору». У ч. 2 цієї норми також виписано, що письмові докази подаються в оригіналі або в належним чином засвідченій копії, якщо інше не передбачено ЦПК України. Якщо для вирішення спору має значення лише частина документа, подається засвідчений витяг з нього. Також, неабияким аргументом та законодавчою підставою для визнання судом міри спричинення моральної шкоди позивачу, саме завдяки психологічному обстеженню останнього, є правова позиція Європейського суду з прав людини, що полягає у присудженні потерпілому компенсації моральної шкоди з огляду на об'єктивні оцінки психотравмуючої ситуації (Рішення ЄСПЛ у справах: «Шевченко проти України» від 4 квітня 2006 р. (Заява № 32478/02) [5], «Дземюк проти України» від 4 вересня 2014 р. (Заява № 42488/02 [6])).

Таким чином, висновок чи витяг з протоколу психологічної консультації фахівця-психолога цілком підпадає під дію наведених норм. Більш того, законодавець ствердно надає їм доказового значення після допиту таких фахівців як свідків (ст.ст. 90, 91 ЦПК України). Тож, такий висновок фахівця – психолога є окремою формою застосування спеціальних психологічних знань в цивільному процесі України та передує якісному призначенню судово-психологічної експертизи (ст.ст. 103, 105-108, 110 ЦПК України) з визначення міри спричинення моральної шкоди, зокрема душевних страждань позивача.

Як слушно зауважує вчена І. Сенюта, експерти почасти проводять розрахунок матеріального еквівалента моральної шкоди за методиками Ерделевського-Антосика-Чепи-Болтівця, суть яких становить запропонована авторами формула, на підставі якої проводиться обрахування матеріального еквівалента моральної шкоди. Складовими експертної формули обрахування моральної шкоди, зокрема був коефіцієнт, що встановлює розмір презюмованої шкоди (визначається за методикою Ерделевського, позначається у мінімальних заробітних платах), а також показник, який передбачає «базову психотерапевтичну сталу», яка визначається з метою недопущення перебігу психіатричних розладів лікування посттравматичної симптоматики. У цьому разі авторкою наводяться приклади судових рішень, де застосовувалися такі методики.

Зокрема, Городоцький районний суду Львівської області в своєму рішенні від 01 грудня 2009 р. вказав, що висновки амбулаторних судово-психологічних експертиз він не врахував, оскільки розрахунок матеріального еквіваленту моральної шкоди проведено з урахуванням розміру мінімальної заробітної плати, тобто відповідно до Цивільного кодексу України 1963 р., що на спірний період вже не діяв». Авторка, вважає, означений суд формально дотримуючись вимог ч. 7 ст. 147 ЦПК України, вказав на мотивацію незгоди з висновком експерта, але така мотивованість не відповідає дійсним обставинам справи, контенту актів судово-психологічної експертизи. Експерт в актах амбулаторної судово-психологічної експертизи чітко вказав, що розрахунок матеріального еквівалента моральної шкоди було проведено за методикою Ерделевського-Антосика-Чепи-Болтівця. В акті запропонована формула, на підставі якої проведено обрахунок матеріального еквівалента моральної шкоди, сума якого встановлюється у мінімальних заробітних платах [7].

Однак, наша позиція у цьому разі не є неоднозначною, оскільки вважаємо, що призначення психологічної експертизи у справах про відшкодування моральної шкоди це лише судове марнотратство, оскільки як справедливо зауважено у правовій позиції Верховного Суду України № 6 – 28008св10 від 13.07.2011 р. «моральну шкоду, зважаючи на її сутність, не можна відшкодувати в повному обсязі, оскільки немає (і не може бути) точних критеріїв майнового виразу душевного болю. Зважаючи на це, будь-яка компенсація моральної шкоди не може бути адекватною дійсним стражданням, тому її розмір може мати суто умовний вираз». Тому, абсолютно логічно, що 29 січня 2016 р. Мінюст України припинив використання у якості методології для визначення розміру спричинення моральної шкоди на грунті проведення судових експертиз, психологічну методику (реєстр методик проведення судових експертиз, параграф 1 глава 7) російського юриста О.М. Ерделєвського, що була раніше покладена в основу проведення судово-психологічних експертиз.

Однак, офіційними доказовими фактичними даними

фахівця у галузі психології з питань рівня спричинення моральної шкоди особі у судовому процесі нехтувати не варто, адже якщо суду відштовхуватися лише від емоційних аргументів позивача чи відповідача з приводу розміру відшкодувань, то це буде суперечити принципу справедливого судового розгляду. Більш того, відповідно до ст. 277 ЦК України не є предметом судового захисту оціночні судження, думки, переконання, критична оцінка певних фактів і недоліків, які, будучи вираженням суб’єктивної думки і поглядів відповідача, неможна перевірити на предмет їх відповідності дійсності (на відміну від перевірки істинності фактів) і спростувати, що відповідає прецедентній практиці Європейського суду з прав людини при тлумаченні положень ст. 10 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Суду слід розрізняти факти та оціночні судження, адже наявність фактів (у нашому разі – висновок спеціаліста-психолога) можна довести, а правдивість оціночних суджень позивача чи відповідача неможна.

Що стосується оціночних суджень, цю вимогу неможливо виконати і вона є порушенням самої свободи поглядів, яка є основною складовою права, гарантованого ст. 10 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (*рішення Європейського суду з прав людини у справі «Лінгенс проти Австрії»*) [8]. Аналогічну позицію ВССУ зазначено в ухвалі від 31 травня 2017 р. у справі № 757/17511/15-ц. Суд відхилив касаційну скаргу та погодився із висновком суду попередніх інстанцій про відмову в позові, виходячи з того, що висловлювання відповідачів є критикою та оціночним судженням, оскільки є лише вираженням їх особистих поглядів про процеси, пов'язаних зі схемами позивача, і ніяким чином не ствердженням про конкретні дії в цьому позивача. Схожа позиція відображена і в Постанові судової палати Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 08 травня 2018 р., справа № 369/1052/16-ц, провадження № 61-13715св18.

Завершуючи проблему визначення розміру моральної шкоди у цивільному судочинстві, варто згадати достатньо напрацьований позитивний досвід відшкодування означеного виду шкоди в кримінальному процесі України, де чітко визначено, що порядок відшкодування такої шкоди встановлюється Законом України від 1 грудня 1994 р. № 266/94-ВР «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянинові незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду» та Положенням про застосування Закону України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянинові незаконними діями органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури і суду», затвердженим наказом Міністерства юстиції України, Генеральної прокуратури України та Міністерства фінансів України від 4 березня 1996 р. № 6/5/3/41. Отже, щодо розрахунку моральної шкоди в кримінальному судочинстві, то це вирішується шляхом визначення мінімального розміру моральної шкоди, виходячи з установленого законодавством розміру заробітної плати на момент розгляду справи судом за кожен місяць перебування під слідством та судом. Цей розмір у будь-якому випадку не може бути зменшено, оскільки він є гарантованим мінімумом, що залежить від характеру і обсягу страждань, яких зазнав позивач.

ВИСНОВКИ

Вважаємо, що механізм забезпечення відшкодування моральної шкоди особі в порядку цивільного судочинства має відбуватися, окрім висновку спеціаліста (експерта) – психолога та інших визначених Законом обставин, також з урахуванням установленого законодавством розміру заробітної плати на момент розгляду справи судом за кожен місяць перебування позивача в стані спору (конфлікту) з відповідачем.

Список використаних джерел

1. Додаток до Методичних рекомендацій "Відшкодування моральної шкоди" для використання в роботі юридичних служб. Лист Мінюстиції України від 13.05.2004 № 35-13/797 (в редакції від 20.09.2013 р.) URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v_797323-04

2. Нечипорук С. Виконавці та споживачі. Деякі питання регулювання правовідносин URL: http://www.kreschatic.kiev.ua/ua/4712/doc/20054.html

3. Про затвердження "Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень": Наказ Міністерства юстиції України від 08.10.1998 № 53/5. Офіційний вісник України. № 46. 03.12.1998. С. 172.

4. Асоціація адвокатів України. Психологічна експертиза. URL: http://www.uaa.org.ua/advocacy_school/page1.php

5. Рішення ЄСПЛ у справі "Шевченко проти України" Офіційний вісник України. 2006. № 33.

6. Рішення ЄСПЛ у справі "Дземюк проти України". URL: http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-146357

7. Сенюта І.Я. Захист прав суб'єктів медичних правовідносин: деякі теоретико-правові аспекти. Бюлетень Міністерства юстиції України. 2011. № 4. С. 11-18.

8. Верховний Суд: "Суду слід розрізняти факти та оціночні судження". URL: http://tytykalo.com.ua/verxovnij-sud-sudu-slid-rozriznyati-fakti-ta-ocinochni-sudzhennya/

References

1. Appendix to the Guidelines on "Non-pecuniary damage" for use in legal services. Letter of the Ministry of Justice of Ukraine dated May 13 of 2004 № 35-13 / 797 (in the wording of 20.09.2013). URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v_797323-04 (in Ukrainian)

2. Nechyporuk S. Performers and consumers. Some questions of regulation of legal relations URL: http://www.kreschatic.kiev.ua/ua/4712/doc/20054.html (in Ukrainian)

3. On approval of "Instructions on the appointment and conducting of forensic examinations and scientific and methodological recommendations on the preparation and appointment of forensic examinations and expert studies": Order of the Ministry of Justice of Ukraine dated 08.10.1998, № 53/5. Official Bulletin of Ukraine. № 46. 03.12.1998. Art. 172 (in Ukrainian)

4. Association of Advocates of Ukraine. Psychological Expertise. URL: http://www.uaa.org.ua/advocacy_school/page1.php (in Ukrainian)

5. The decisions of the ECtHR in the case of "Shevchenko vs. Ukraine" Official Bulletin of Ukraine. 2006. № 33. (in Ukrainian)

6. The decisions of the ECtHR in the case of "Dzhamyuk v. Ukraine". URL: http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-146357 (in Ukrainian)

7. Senyuta I.Ya. Protection of rights of subjects of medical legal relations: some theoretical and legal aspects. Bulletin of the Ministry of Justice of Ukraine. 2011. № 4. pp. 11-18. (in Ukrainian)

8. Supreme Court: "The Court should distinguish between facts and appraisal judgments." URL: http://tytykalo.com/support/ (in Ukrainian)